

**ԹՈՒՐԲ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ՄԵՐԺՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (1945-1948 ԹԹ.)**

1945 թ. հուլիսի 16-ի՝ Մեծ Բրիտանիայի եւ ԽՍՀՄ ԱԳ նախարարներ Ա. Իդենի եւ Վ. Մոլոտովի հանդիպմանը, որտեղ առաջին անգամ հանգամանալից քննարկվեց նաեւ հայկական տարածքների խնդիրը, կռահելով, որ թուրքերը Իդենին անպայման գլխիվայր շրջված են ներկայացրել հարցը՝ Մոլոտովն ավելորդ չի համարում անդրադառնալ անցյալին. «1921թ. թուրքերն օգտվեցին խորհրդային պետության թուլությունից եւ նրանից խլեցին Խորհրդային Հայաստանի մի մասը: Խորհրդային Միության հայերը իրենց վիրավորված են զգում: Այդ պատճառներից ելնելով էլ խորհրդային կառավարությունը օրինական կերպով բարձրացրեց Խորհրդային Միությանը պատկանած տերիտորիաները վերադարձնելու հարցը»¹:

Մոլոտովի բացատրությունը գնահատելով վտանգահարույց եւ զգալով խորհրդային կողմի վճռականությունը, նաեւ չբացահայտելով իր կառավարության վերաբերմունքը՝ Իդենն ասում է, «որ թուրքերը համաձայն չեն բավարարել Խորհրդային Միության տերիտորիալ պահանջները»²:

Ավելին, Մեծ Բրիտանիայի ԱԳ նախարարը, դիմելով դիվանագիտական խաղի եւ ներկայանալով իբր խնդրին անտեղյակ մարդ, ասում է. «Անգլիացիները նախկինում երբեք չեն լսել Խորհրդային Միության՝ Թուրքիայից տարածքային պահանջների մասին: Բրիտանական կառավարությունը գիտեր միայն նեղուցների ռեժիմի հարցում խորհրդային առաջարկների մասին...»³:

Շարունակելով նման դիրքորոշումը՝ Մեծ Բրիտանիայի եւ ԱՄՆ-ի պատվիրակությունները 1945 թ. հուլիսի 22-ին ԽՍՀՄ նեղուցների նկատմամբ

¹ «Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը», փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1989, էջ 44:

² Անդ, էջ 45:

³ «Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945», том 6, Москва., 1980, էջ 40:

պահանջը, այն է՝ նեղուցները վերահսկվեն ԽՍՀՄ-ի եւ Թուրքիայի կողմից, չեն ընդունում, եւ նույն թվականի հուլիսի 28-ին Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակությունը հայտարարում է, որ խորհրդակցության ժամանակ վերջնական որոշում չի կայացվել⁴:

Հայտարարությանը հետեւում է ԽՍՀՄ նոր փորձը, ինչով խորհրդային պատվիրակությունը ապացուցում էր, որ նեղուցների մասին համաձայնագիրը չի համապատասխանում ժամանակակից պայմաններին, եւ առաջարկում է հարցը դարձնել «Երեք կառավարությունների եւ թուրքական կառավարության միջեւ» բանակցությունների առանցք⁵:

Ի վերջո, 1945 թ. հուլիսի 31-ին Մեծ Բրիտանիայի եւ ԱՄՆ պատվիրակություններն առաջարկում են, որ հիշյալ համաձայնագիրը (խոսքը նեղուցների վերաբերյալ ԽՍՀՄ-Թուրքիա կոնվենցիայի մասին է - Հ. Զ.) պետք է վերանայվի, քանզի այն պետք է համապատասխանեցվի «ներկա ժամանակի պայմաններին», հաջորդ քայլով՝ «անմիջական բանակցություններ սկսվեն յուրաքանչյուր երեք կառավարությունների եւ թուրքական կառավարության միջեւ»⁶:

1946 թ. հունվարի 2-ին ԱՄՆ պետքարտուղար Ջեյմս Բիրնսը, Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպան Էդվին Վիլսոնին տեղեկացնելով 1945 թ. դեկտեմբերի 16-20 կայացած՝ Մոսկվայի ԱԳ նախարարների խորհրդաժողովի մասին, առաջարկում է. «Եթե ցանկանում եք, կարող եք թուրքական կառավարությանը հայտնել, որ Մոսկվայում Թուրքիայի հետ կապված ոչ մի հարց չի քննարկվել: Հնարավոր է՝ լավ կլինի, եթե Դուք չհիշատակեք Բեվինի եւ Մոլոտովի գրույցի մասին, քանի որ Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը իր կառավարության անունից թուրքերեն համապատասխան տեղեկություններ կներկայացնի»⁷:

ԱՄՆ-Մեծ Բրիտանիա-Թուրքիա համագործակցությունը այնքան ակնառու էր, այնքան ցայտուն, որ կողմերը, չզգուշանալով անգամ զաղտնագերծումից, բացահայտ արտահայտում էին իրենց տեսակետերը: Այդպիսի բազմաթիվ փաստերից մեկը Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպան Էդվին Վիլսոնի եւ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ֆերիդան Ջեմալ Էրկինի հանդիպումն էր, ինչի առթիվ դեսպանը հեռագրով տեղեկացնում է իր երկրի պետքարտուղար Ջեյմս Բիրնսին⁸:

Թուրքիային արդեն հաջողվել էր ԱՄՆ-ին եւ Մեծ Բրիտանիային ներքաշել խնդրի քննարկման մեջ ու համարձակորեն ներկայացնել իր գերակա

⁴ Տե՛ս անդ, էջ 407:

⁵ Տե՛ս անդ, էջ 408:

⁶ Անդ, էջ 439:

⁷ C. Akalin Soğuk avas ABD-Türkiye-1. Oyleler Belgeler 1945-1952, Istanbul, 2007, էջ 62:

⁸ Տե՛ս անդ:

շահերը՝ չխորշելով անգամ ահաբեկչական արտահայտություններից: Հիշյալ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի ԱԳ նախարարը, փորձելով նոր երանգ հաղորդել շարունակվող քննարկումներին, հայտարարում է. «Անցյալ տարվա մարտից (խոսքը 1945թ. մարտի մասին է - Հ. Զ.), Սովետների Թուրքիայի վրա աճող ճնշումը հասցրել է նրան, որ մեր համբերությունը սպառվել է»⁹:

«Սպառված» համբերության արդյունք էր նաեւ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հասան Սակի՝ 1946 թ. հունվարի 28-ին Լոնդոնում կայացած՝ Զ. Բիրնսի հետ հանդիպման ժամանակ արտահայտած միտքը, որով հայտնվում էր թուրք ժողովրդի եւ կառավարության՝ իրենց տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու պատրաստակամությունը:

Քաջատեղյակ լինելով խնդրին՝ Իդենը հայտնում էր, որ հայկական պահանջները միարժվելու են նմանատիպ այլ խնդիրների մեջ եւ չեն ստանալու իրենց լուծումը:

Թեհրանի եւ Յալթայի հանդիպումներից հետո տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխություններն արդեն կանխորոշել էին Պոտսդամի բանակցությունների վերջնական արդյունքը: Հանդիպումը պարզ դիվանագիտական քայլ էր, որով հիշեցվում էր, որ Անգլիան սատար չի կանգնելու ԽՍՀՄ տարածքային պահանջներին, որ արդեն նշմարվող «սառը պատերազմի» քամիները նախկին դաշնակիցներին տանելու էին տարբեր բեռեր:

ԱՄՆ պետքարտուղարի պարտականությունները կատարող, հանձնակատար Զ. Կ. Գրյուին՝ 1945 թ. հունիսի 18-ի գրության մեջ, որտեղ խոսելով բրիտանական զործերի հավատարմատար (նախարար) Զոն Բալյուլի հետ հանդիպման մասին եւ նրան տեղեկացնելով խորհրդային կառավարության պահանջները՝ գրում է. «Ելնելով անգլո-թուրքական պայմանագրի դրույթներից՝ բրիտանական կառավարությունն առաջարկում է պաշտպանել թուրքական դիրքորոշումները»¹⁰: Ավելին, մտահոգ լինելով այն հարցում, որ ԱՄՆ առայժմ՝ մինչեւ Մեծ եռյակի հանդիպումը, չի բացահայտի իր տեսակետը, բրիտանական կողմը հույս է հայտնում, «որ մենք գոնե մեր որոշ գործողություններով կսատարենք բրիտանական գործողություններին»¹¹:

Համագործակցությունն անկասկած իրականանալու էր, որովհետեւ թե՛ Անգլիան, թե՛ ԱՄՆ իրենց ուրույն տեսակետներն ունեին Թուրքիայի նկատմամբ: Ահավասիկ, մեջբերենք 1945 թ. հունիսի 29-ին ԱՄՆ-ի՝ Թուրքիայի համար մշակված քաղաքականության առավել կարեւոր հատվածներից. «Ծովակալ Բրիստոլի ժամանակներից Միացյալ Նահանգների եւ Թուրքիա-

⁹ Feridun Cemal Erkin, Disisferinde 34 Yil, Anuler-Yerumbar, cilt 1, Ankara, 1987, էջ 70:

¹⁰ «Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի դեկլարանտների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը», փաստաթղթերի ժողովածու, Երեւան, 1989, էջ 45:

¹¹ Անդ.:

յի միջև հարաբերությունները բարեկամական էին եւ փոխշահավետ: Մենք առանձնապես խնդիրներ չունեինք Թուրքիայի հետ, նորմալ խաղաղ փոխհարաբերությունների մեջ էինք»¹²:

Գրեթե նույն կարծիքն ուներ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Վիլսոնը. «Մոլոտովի կողմից առաջադրած հարցերը սկզբնական քայլ են այն բազմամասշտաբ կամպանիայի, որը դուրս է գալիս Թուրքիայի սահմաններից:

Կարսը եւ Արդահանը հետ վերադարձնելու պահանջը պետք է լուրջ ընդունվի: Նախկինում ցարական կարգերի ունեցածը վերականգնելու հարցը ներկայիս սովետական կառավարության համար հեղինակության հարց է: Բացի դրանից, այդ տարածաշրջանները կարելու է ռազմավարական նշանակություն ունեն հյուսիսային Իրանին եւ Արեւելյան Անատոլիային մոտենալու տեսանկյունից»¹³:

Առավել հանգամանալից էր դեսպան Վիլսոնի տեղեկատվությունը 1945 թ. հուլիսի 3-ին փոխնախարար Սարաջողլուի հետ հանդիպման մասին. «Երեկ ես հանդիպեցի Սարաջողլու փոխնախարարի հետ: Նա ասաց. «Դուք եւ Բրիտանիան շատ խնդիրներ ունեք: Մենք՝ թուրքերս, միայն մի խնդիր ունենք, բայց մեզ համար դա կյանքի ու մահու հարց է: Եթե Միությունը փորձում է դեմ գնալ մեր անկախությանը, մենք կկռվենք: Դա կարող է անհույս լինել կամ ոչ, բայց մենք ամեն դեպքում կկռվենք»: Հետո նա ասաց. «Դուք եւ Բրիտանիան հոժարակամ փորձում եք աշխարհում կարգուկանոն եւ տնտեսական կայունություն վերահաստատել: Միությունը հակառակն է անում: Նրանք ամենուր հանգեցնում են անկարգության եւ կասկածի: Նրանք փորձում են քառս ստեղծել, որից հույս ունեն օգուտ քաղել»¹⁴:

Թուրքիան, զգալով պահի լրջությունը եւ ցուցաբերելով համբերություն, ոչ թե ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարում իր անկարողությունն էր արտահայտում, այլ բացառապես նպատակ ուներ հակամարտության մեջ ներքաշել եւ Անգլիային, եւ ԱՄՆ-ին՝ քաջ գիտակցելով, որ նրանք երբեք թույլ չեն տա ԽՍՀՄ-ի ընդարձակումը դեպի Միջերկրական ծով: Այդ առթիվ հրապարակախոս Յալչինը (նույն ինքը Հուսեյին Զահիդը - Հ. Զ.) գրել է. «Տկար, դողահար Օսմանեան կայսրութիւնը կարողացավ դարերով երկարել իր հոգեվարը, հակառակ երոպական ամենէն մեծ ու հզոր պետութեանց ընչաքաղցութեան, ահաւոր թշնամութեանց, կրկնակի յարձակումներին եւ յաղթանակներին: Ինչո՞ւ: Տկարներին պահպանող այդ ոյժը մի փոքր տարագ էր - ուժերի հա-

¹² «Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., Ереван, 2010, էջ 249-250 (այսուհետ՝ Армения):

¹³ Անդ, էջ 251:

¹⁴ Անդ, էջ 252-253:

ւասարակշռություն»¹⁵: Հավասարակշռությունը պահպանելու ջատագովները միայն Անգլիան կամ ԱՄՆ չէին, այլ նաև Ռուսաստանը: Ռուս-թուրքական հակամարտությունը մի ամբողջ դար (ԺԹ. դար) իր վրա էր բեռեռել աշխարհի մեծ ու փոքր խնդիրները լուծող տերությունների ուշադրությունը: Առանձնահատուկ հակամարտություն էր ձևավորվել թուրքական պետության պահպանման համար: Որեւէ մեծ տերություն պատրաստ չէր թուրքական հարցում գնալ զիջումների: Այս փոխհարաբերությունը պահպանվեց երկու աշխարհամարտերի ընթացքում եւ, ի վերջո, հաստատվեց բոլորին ձեռնադր վիճակը. «Թուրքիան ո՛չ ինձ, եւ ո՛չ քեզ, այլ մեզ բոլորին՝ բաց եւ ազատ»¹⁶: Իսկ թե ինչպես կայացավ այդ «համաձայնությունը», բացահայտում է ամերիկացի վերլուծաբան Վ. Լիպմանը «Կայունութեան պահ մը հողվածում». «Կրեմլը ընդունեց այն իրողությունը, թե Կարմիր Բանակն ու իր գործակալները՝ Հինգերորդ Զորասինը, չեն կարող յառաջանալ դէպի Իրան, Թուրքիա եւ Յունաստան: Կրեմլը կարծում էր, թե կարող էին: Բայց սրանք եւս մոլորեցին Միջերկրական ուղարկուած մեր ուժերի կողմից մի քայլ, որ ուղղեց ուժերի կշիռը Կրեմլի իրավապաշտներին միանգամայն հասկանելի լեզուով»¹⁷:

Ամերիկյան վերլուծաբաններից Վ. Շիհանը «Նեղուցների հարցը» հողվածում տալիս է մեկ այլ բացատրություն. «Եթէ պատերազմ ծագի Միացյալ Նահանգների եւ Ռուսիոյ միջեւ՝ ռուսները պիտի գրաւեն նեղուցները մեր առաջին հիլեական ռումբը պայթեցնելուց առաջ: Իսկ եթէ պատերազմ չծագի՝ ո՛ր է վտանգը ռուսական հակակշից»: Ավելին, վերլուծաբանը կողմ է նեղուցները ԽՍՀՄ-ին հանձնելու գաղափարին՝ «Նեղուցները անխուսափելիորեն - աշխարհագրական դիրքով, բնութեամբ եւ տրամաբանութեամբ - պետք է տրուեն Ռուսիոյ: Սրանով մենք ամենայառաջադէմ քայլը արած կը լինենք ի խնդիր խաղաղութեան»¹⁸: Որոշ ժամանակ անց ԱՄՆ պետքարտուղարը 1945 թ. հոկտեմբերի 10-ին Վաշինգտոնում արտասանած ճառում հայտնում է, որ ԽՍՀՄ-ը, բացի նեղուցներից, պահանջել է «Հայաստանին վերադարձնել ռազմագիտորեն երկու կարեւոր լեռնաշղթաններ՝ Կարս եւ Արդահան»¹⁹: 1946 թ. փետրվարի 21-ին համայնքների պալատում նույն միտքն է արտահայտում նաև Մեծ Բրիտանիայի ԱԳ նախարարը. «Հակամարտութեան մէջ երկու կէտեր կան, - մեկը Դարդանելն է, իսկ միւսը երկու նահանգները»²⁰:

¹⁵ «Ազդակ», Բեյրութ, 1940, 18 հուլիսի:

¹⁶ «Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945», том 6, М., 1980, էջ 40:

¹⁷ «Հայրենիք», 1947, 9 հունվարի:

¹⁸ Անդ., 1946, 11 հոկտեմբերի:

¹⁹ Վ. Նավասարդյան, Նեղուցները (Վուսիոր եւ Դարդանել). Թրքական ջրուղիները եւ Հայ դատը, Գահիրե, 1947, էջ 287:

²⁰ Անդ., էջ 288:

Նախարարի վկայությունը վերաբերում է 1945 թ. դեկտեմբերի 16-26 Մոսկվայում կայացած երեք տերությունների ԱԳ նախարարների խորհրդակցությանը: Այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ը տարածքների հարցը քննարկման է ներկայացել նաև մոսկովյան խորհրդակցության ժամանակ՝ ԽՍՀՄ կառավարության՝ սփյուռքահայության ներգաղթի մասին որոշումն ընդունելուց 14 օր առաջ՝ դեկտեմբերի 2-ին:

Բեվիլիի ճառի հայերեն թարգմանությունից, որ տպագրել է «Յառաջ» թերթը 1946 թ. հոկտեմբերի 25-ին, պարզվում է, որ «վերջին երեք-չորս տարիներից» ԽՍՀՄ-ը բարձրացրել է նեղուցների հարցը, այսինքն՝ 1943-1944թթ.²¹:

Վ. Նավասարդյանի կարծիքով՝ ԽՍՀՄ-ը տարածքային պահանջները ներկայացրել է դեռևս Հայրենական մեծ պատերազմից առաջ. «... այն օրերին, երբ գերման եւ լեհ պատերազմն իսկ սկսում էր (1939թ., սեպտ. 10)»²²:

Հիշեցնենք, որ հողային պահանջները քննարկվել են նաև 1940 թ. Բեռլինում՝ Հիտլեր-Մոլոտով հանդիպման ժամանակ:

Սան Ֆրանցիսկո մեկնած թուրքական պատվիրակության անդամ Ն. Էդինը վկայում է, որ դեռևս 1939 թ., երբ Սարաջոլին մեկ ամիս գտնվում էր Մոսկվայում, այնտեղ նրանից պահանջում էին նեղուցներում տրամադրել հենակետ եւ վերադարձնել Կարսի ու Արդահանի շրջանները²³:

Նույն փաստը հաստատում է նաև մեկ այլ հեղինակ՝ գրելով. «... Ռուսաստանը ուզում է նեղուցների իրավիճակը փոխել ազդու երաշխիքներ ունենալու համար, ինչպես նաև կցել Թուրքիոյ արեւելեան գաւառները»²⁴:

Թուրքական, «Թ-աավիր» թերթի հավաստմամբ, դիվանագիտական գործընթացներին զուգահեռ՝ գնալով ուժեղանում էր ԽՍՀՄ-ի ճնշումը եւ, ինչպես նշում է «Նյու Յորք տրիբուն» թերթը, «Թուրքիան ընկերներ է որոնում, այլապես պիտի դառնայ խամաճիկ պետութիւն Ռուսիոյ ճանկերի մէջ»²⁵:

Այդ որոնումներն «ազդեցիկ» դարձնելու համար Թուրքիան դիմում էր ցանկացած քայլի, այդ թվում նաև տպավորություն ստեղծելով, թե մահու եւ կենաց պայքար կմղի յուրաքանչյուր թիզ հողի համար:

Պայքարելու, արյուն թափելու հայտարարությունները տեղ գտան նաև Զ. Կ. Գրյուի հետ 1945 թ. հուլիսի 7-ին թուրք դեսպանի հանդիպման ժամանակ, երբ վերջինս հայտարարեց՝ «Թուրքիան անմիջապես կսկսի կռուել»²⁶:

²¹ «Յառաջ», 1946, 25 հոկտեմբերի:

²² Վ. Նավասարդյան, նշվ. աշխ., էջ 293:

²³ Անդ, էջ 420:

²⁴ **А. Первушин**, Тысячелетнее будущее Третьего Рейха, “Секрет”, 20-26 февраля, 2005, թ. 264, էջ 82-83:

²⁵ «Հայրենիք», 1946, 8 հոկտեմբերի:

²⁶ Անդ:

Պարզ էր, որ Թուրքիան, իրոք, պատերազմի մեջ կմտնի: Այս աննախադեպ իրավիճակը կխառներ անգլո-ամերիկյան ծրագրերը, եւ վերջիններս որոշեցին կանխել սկսվող իրադարձությունները: ԱՄՆ նախագահը, հենվելով Իդենի տեղեկությունների վրա, հայտարարում է. «Եթե Թուրքիան ցանկանա պատերազմ հայտարարել, մենք նրան նախապես կասենք, որ այս հարցը քննարկման կառնվի: Նրանք պետք է իմանան այդ փաստի մասին նախքան պատերազմի մեջ մտնելը: Ես համոզված եմ, որ մենք պարտավորված ենք նրանց այդ մասին ասելու... մենք պահպանում ենք պայմանավորվածությունը (խոսքը Թուրքիային տված երաշխիքների մասին է - Հ. Զ.):

Երբ կատարվեն փոփոխությունները, արդյո՞ք Թուրքիային պետք է տալ որոշակի երաշխավորություն այն մասին, որ նրա անկախությունը շինծու չի լինի»²⁷:

Թուրքիան նույնիսկ մտահոգություն էր հայտնում, որ Սան Ֆրանցիսկոյում ձեռք բերված խաղաղության, համագործակցության գաղափարները կոչնչանան: Միակ երաշխիքը, որ կբացառվի պատերազմն ու խաղաղության կորուստը, կախված է ԱՄՆ-ից, որի «ուժեղ հակազդեցությունը» ԽՍՀՄ-ին կստիպի հրաժարվել ուժ գործադրելուց²⁸:

Այս կացությունից դուրս գալու ելք որոնելիս թուրքական դիվանագիտությունն սկսեց առավել տխուր գույներով ներկայացնել այն վիճակը, որ կստեղծվի ԱՄՆ եւ Անգլիայի հետաքրքրությունների առանցք Մերձավոր ու Միջին Արեւելքում, Պարսից ծոցի շրջանում, արաբական երկրներում, Աֆրիկայում²⁹:

Խնդիրը ավելի քան լրջանում էր, եւ ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունն ուղղորդողները թուրքական կողմին պատասխանեցին, որ թե՛ Տրումենի, թե՛ ԱՄՆ-ի իշխանություններն այն կարծիքին են, որ ԽՍՀՄ-Թուրքիա հակասությունները չեն վերաճի զինված բախման, որ ե՛ն Կարսի, ե՛ն Արդահանի հարցը առիթ չի հանդիսանա նման սպառնալիքի համար³⁰:

ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովի մասնակից թուրքական պատվիրակության անդամ Նիհադ Էդիմը, «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հարցեր» հոդվածում անդրադառնալով անգլո-ամերիկյան քաղաքականությանը, հայտնում է կարեւոր փաստեր. «Խորհրդային Միության յուշագիրէն ետք, Թուրքիա Մ. Նահանգներուն դիմեց եւ հաղորդեց, թէ Ստալինի պահանջներուն ժխտական պատասխան պիտի տայ. Կրնա՞ք մեզի օգնել»: Միացյալ

²⁷ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference), 1945, vol. 1, Washington, էջ 910:

²⁸ «Հայրենիք», 1946, 8 հոկտեմբերի:

²⁹ Տնւ Վ. Նավասարդյան, նշվ. աշխ., էջ 176:

³⁰ Տնւ անդ, էջ 241:

Նահանգներու պատասխանը ուշագրաւ կ'ըլլայ. «Պատերազմէն հոգնած ենք, զինուորները արձակում կը պահանջեն, տասը հազար մղոնը կտրելով ձեզի օժանդակութեան հասնիլ անկարելի է. Համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»: Թուրքիան նույն դիմումը կատարեց նաեւ Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարար Անթոնի Իտլնին, որուն պատասխանը եղավ. «Ուր որ է՝ բանակին մէջ յեղափոխութիւն պիտի ծագի. Համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»³¹:

Գնալով խորացող խորհրդա-թուրքական հակամարտութիւնը պահանջում էր վերլուծություն, եւ 1945թ. սեպտեմբերից ԱՄՆ դիվանագիտական համակարգը, ուսումնասիրելով խնդիրը, հանգեց այն եզրակացության, որ ԽՍՀՄ-ի պահանջները, ի վերջո, հասցնելու են նրան, որ Թուրքիան վերածվի խամաճիկային պետության, ինչը կնպաստի ողջ տարածաշրջանում խորհրդային ազդեցության հաստատմանը: Այսինքն՝ ԽՍՀՄ-ը կհասնի նրան, որ Միջերկրական ծովի եւ Պարսից ծոցի շրջանում իսպառ կվերացվի արեւմտյան ազդեցությունը: 1945 թ. հոկտեմբերի վերջին ԱՄՆ ռազմական հետախուզության վերլուծաբանները հանգեցին այն եզրակացության, որ ԽՍՀՄ-ը չի բավարարվի Թուրքիայի թուլացմամբ եւ հենակետի վերածելով Կարսի սարահարթը՝ գործունեության շառավիղները կտարածի դեպի Պարսից ծոց, եւ ստեղծելով իր փափագած անվտանգության գոտին՝ հսկողության տակ կառնի Միջերկրական ծովն ու Մերձավոր Արեւելքը³²: Իսկ դա նշանակում էր, որ ԽՍՀՄ-ը կտիրանա նաեւ տարածաշրջանի (Իրաք, Պարսից ծոց) նավթաբեր շրջաններին՝ իր ազդեցությունը տարածելով նաեւ Սուեզի ջրանցքի շրջանում:

Ամերիկյան վերլուծական միտքը, կտրականապես դեմ էր դուրս գալու ԽՍՀՄ-ի ծրագրին՝ այն համարելով ոչ թե Հայկական հարցի լուծմանն ուղղված քայլ, պահանջ, այլ աշխարհաքաղաքական նոր կարգեր հաստատելու ծրագիր:

Սառը պատերազմի հիմնադիր եւ գաղափարախոս, ԱՄՆ-ի պետքարտուղարի տեղակալ Դին Ալետոնը այդ առթիվ թուրք դեսպանին հավաստիացնում է. «Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում ներկայիս քննարկվող հարցերը դուրս են գալիս Թուրքիայի տարածքից եւ կապվում են աշխարհի խաղաղության եւ անվտանգության խնդիրների հետ, ինչը գտնվում է ԱՄՆ-ի խիստ հետաքրքրության ոլորտում»³³:

³¹ Զ.Սըրրոլան, Հայկական հարցի մասին, Պեյրութ, 1978, էջ 30:

³² Barry Rubin, The Great Powers in Middle East 1941-1947, The Poad to the Cold War, London, 1980, էջ 194:

³³ «Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers. The Near East and Africa», 1945, էջ 1288:

Ահա այսպես, ականջալուր լինելով նաև Չերչիլի հնչեցրած՝ ԽՍՀՄ քաղաքականությունից բխող տագնապներին՝ ԱՄՆ-ը 1945 թ. կտրուկ փոխեց իր մարտավարությունը, եւ 1945 թ. հուլիսին մշակելով խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների վերլուծականը՝ 1946 թ. հունվարից այն դարձրեց իր հակախորհրդային եւ թուրքապաշտպան քաղաքականության առանցքը:

ԱՄՆ քաղաքական կերպարանափոխումն առաջինը նկատեցին թուրքերը, եւ 1946 թ. հունվարի 6-ին մերժեցին Կարսը եւ Արդահանը վերադարձնելու ԽՍՀՄ-ի պահանջը: Այս վճռորոշ քայլը հահամահունչ էր կամ, ավելի ճիշտ, շարունակությունն էր ԱՄՆ -ի նախագահի հայտարարության. «Ես կասկած չունեմ, որ Ռուսաստանը որոշել է ներխուժել Թուրքիա, զավթել Միջերկրական ծով տանող նեղուցները: Ուրիշ պատերազմ կբռնկվի, եթե Ռուսաստանը երկայթե բռունցքով եւ խիստ լեզվով հակադարձ չստանա: Նրանք խոսում են միայն դիվիզիաների քանակի լեզվով: Ես չեմ մտածում, որ մենք պետք է համաձայնության գնանք: Ես արդեն հոգնել եմ ԽՍՀՄ-ի համար դայակություն անելուց»³⁴:

Անգլո-ամերիկյան հակազդեցությունը, ուղղված լինելով ԽՍՀՄ ծավալապաշտական քաղաքականության դեմ, ուղղակիորեն մերժում էր նաև Հայկական հարցը: ԽՍՀՄ-ը, այժմ արդեն դեմ առ դեմ կանգնելով նախկին դաշնակիցներին, իր պահանջներից նահանջելու միտում չունենալով հանդերձ, ձեռք էր բերում նոր դրսևորում, որը կարելի է բնութագրել որպես համերաշխության քայլ: Այդպիսի վկայություններից էր Թուրքիայում ԽՍՀՄ դեսպան Վինոգրադովի եւ Թուրքիայի ԱԳ նախարարի տեղակալ Սյուների միջև 1946 թ. փետրվարի 25-ի հանդիպման ժամանակ արտահայտած միտքը. «Հայաստանն ունի դրա (Կարսի եւ Արդահանի - Հ. Զ.) կարիքը, եւ եթե Թուրքիան ընդառաջի այդ հարցում, ավելի քան կփոխհատուցվի»³⁵: Թուրք հեղինակներից մեկն ավելացնում է, որ ԽՍՀՄ դեսպանը ավելի հստակ հայտնել է, որ այդ հողերն անհրաժեշտ են ոչ թե ԽՍՀՄ-ին, այլ Հայաստանին, «քանի որ այն շատ փոքր է տարածությամբ»³⁶:

Թուրքիայի ԱԳ փոխնախարարը, որ տեղյակ էր ԽՍՀՄ քաղաքականության փոփոխությանը, տալիս է բազմանշանակ պատասխան՝ հայտնելով, որ Թուրքիան ոչ տարածք կզիջի, ոչ էլ ցանկանում է որեւէ տարածք ձեռք բերել: ԽՍՀՄ դեսպանը, նման առաջարկ կատարելով, հայտնում էր իր կառավարության պատրաստակամությունը պաշտպանելու Թուրքիայի՝ Հալեայի շրջանն ու երկայնուղին միացնելու ծրագիրը: Այսինքն՝ դեսպանը Կարսի եւ Արդահա-

³⁴ Harry Truman, *Years Trial and Hope, Memories*, vol. 2, New York, 1956, էջ 97:

³⁵ *Foreign Relations...* էջ 817:

³⁶ Տնւ **Antan Deliocman**, *Turklere Karsi Ermeni Komitrcileri*, Istanbul, 1973, էջ 307:

նի վերադարձի դեպքում փոխանակում էր առաջարկում, ինչը թույլ եւ անհեռանկար փորձ էր սրված հարաբերությունները մեղմելու հարցում:

Պատմության մեջ հայտնի «Թուրքական ճգնաժամը», սակայն, չէր մեղմանում: Անգլո-ամերիկյան զորակցությունը միայն Թուրքիայի պաշտպանություն չէր նշանակում, այլ դաշնակիցներն իրականացնում էին տարածաշրջանում իրենց հետաքրքրությունները եւ փորձում ԽՍՀՄ-ին ստիպել փոխել իր ծրագրերը: Ահա թե ինչու Տրումենը, իր հուշերում անդրադառնալով այդ հարցին, պատրաստակամություն էր հայտնում տարածաշրջանում բացառել խորհրդային տիրապետության հաստատումը³⁷:

Շարունակելով նախագահի միտքը՝ ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալ Դ. Աջետոնը բացահայտ հայտարարում է, որ ԱՄՆ-ը պարտավոր է իրականացնել Թուրքիային ԽՍՀՄ քաղաքական եւ ռազմական ճնշումից պաշտպանելու քաղաքականություն³⁸: 1946 թ. օգոստոսի 15-ին Վաշինգտոնում գումարվում է խիստ գաղանի խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվում են խորհրդա-թուրքական հակամարտության հարցերը եւ կայացվում է համապատասխան որոշում: ԱՄՆ-ի շահերից է բխում այն, որ «խորհրդային Միությանը ուժով կամ ուժի սպառնալիքով» ստիպեն հրաժարվելու «Դարդանելի եւ Թուրքիայի նկատմամբ» ծրագրերից, վարել Թուրքիայի անկախությունը, տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու քաղաքականություն³⁹:

Նեղուցների հարցում ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը պարզորոշ շարադրված էր հրապարակված հուշագրում, որը խոսում էր ոչ միայն Բոսֆորի եւ Դարդանելի մասին, այլեւ մտքեր էր պարունակում ԱՄՆ-ի՝ Թուրքիայում եւ Մերձավոր Արեւելքում վարվելիք քաղաքականության մասին: Հուշագիրը տեղեկացնում էր, որ հովանավորյալ թուրքական կառավարությունը հույս ունի, որ ոչ մի հարց չի բարձրացվի թուրքական նեղուցների վերաբերյալ:

1946 թ. օգոստոսին ԽՍՀՄ-ը եւ ԱՄՆ-ը նոտաներ փոխանակեցին, որին հաջորդեց «Ֆրանկլին Ռուզվելտ» ռազմանավի՝ Միջերկրական ծովում հայտնվելը, եւ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի նկատմամբ խիստ քաղաքականությունից հետդարձ կատարեց, եւ որպեսզի անգլո-ամերիկյան կողմը թույլ չտա Արեւմտյան Եւրոպայի նկատմամբ ԽՍՀՄ քաղաքականության իրականացումը, Մերձավոր ու Միջին Արեւելքի վրա կենտրոնացրեց իր ուշադրությունը, որի առանցքային պահանջները ամփոփվեցին 1946 թ. հոկտեմբերի 21-ին պետդեպարտամենտի կողմից մշակված երեք էջանոց ծրագրում, որտեղ կարելուրդելով Թուրքիայի դիրքը՝ ԱՄՆ-ը «պետք է շարունակի իր հաստատուն դի-

³⁷ Տե՛ս **Harry Truman**, նշված աշխ., էջ 97:

³⁸ Տե՛ս **Larrah Deborah Weleb**, *Origins of Containment*, Princeton, New Jersey, 1985, էջ 280:

³⁹ Տե՛ս անդ, էջ 328-329:

մաղրությունը, որն արդեն դրսևորել է նեղուցների հարցում: Ինչ իրավիճակ էլ որ ստեղծվի, ԱՄՆ-ն պետք է հաստատուն դիրքորոշում ունենա նաև մյուս խնդիրների նկատմամբ, ինչպիսին է Թուրքիայի արեւելքում տարածքներ ստանալու ԽՍՀՄ-ի ցանկությունը: ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը այս հարցերի նկատմամբ երբեւէ չպետք է կասկած հարուցի Թուրքիայում, ԽՍՀՄ-ում եւ ամբողջ աշխարհում»⁴⁰:

1946 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ը վերջնական տեսքի բերեց ԽՍՀՄ-ի եւ Թուրքիայի նկատմամբ իր դիրքորոշումները եւ վճռականորեն հայտարարեց, որ դեւ է Կարսի եւ Արդահանի պահանջին, որովհետեւ այդ տարածքները ԽՍՀՄ-ը կօգտագործի հեռուն գնացող իր ծրագրերը իրականացնելու համար: 1945-1946 թթ. դիվանագիտական հակամարտությունների հիմնական նշանակետը ԽՍՀՄ-ի՝ դեպի Մերձավոր ու Միջին Արեւելքում հիմնավորվելու քաղաքականությունը չեզոքացնելն էր, որը գլխավորում էր ԱՄՆ-ը: Միջազգային քաղաքականության մեջ տեղի ունեցավ խոշոր տեղաշարժ. հակախորհրդային քաղաքականության ղեկավարությունը տեղափոխվեց ԱՄՆ, եւ սկսվեց գաղափարական պայքարը կոմունիզմի դեմ:

Հաջորդ նշանակալի իրադարձությունը կապված էր «Տրումենի դոկտրինայի» հետ, որով ի պաշտպանություն Թուրքիայի եւ ի հակակշիռ ԽՍՀՄ տարածքային պահանջների, Հայկական հարցը տեղակայվեց, կցվեց նեղուցների, Մերձավոր Արեւելքի խնդիրներին, հակախորհրդային, հակակոմունիստական, այժմ արդեն հակառուսական խնդիրներին՝ նրա վրա դրոշմելով «անլուծելի» կնիքը:

Այս տեսակետը հաստատվեց կառավարությունների ղեկավարների հուլիսի 17-ի խորհրդակցության բացման նիստից հետո, երբ մինչեւ 1945 թ. հուլիսի 22-ը սկսվեց վեցերորդ նիստը, որտեղ քննության առնվեց նաև Հայկական տարածքների հարցը:

Նախագահող Հ. Տրումենը տեղեկացնում է, որ հաջորդ հարցը Մեծովյան նեղուցների խնդիրն է, եւ ձայնը տալիս է Ու. Չերչիլին: Վերջինս իր ավանդական երկարաշունչ նախաբանից հետո հայտնում է, որ ինքը տեղյակ է թե՛ Մոլոտովի ու թուրք դեսպանի հանդիպման, թե՛ նեղուցների ու Թուրքիայի արեւելյան սահմանների փոփոխման մասին, ուստի ցանկանում է իմանալ, թե «ինչպիսին է խորհրդային կառավարության դիրքը այս հարցի վերաբերյալ»⁴¹, եւ հիշեցնում. «Միաժամանակ ես ինձ թույլ եմ տալիս գեներալիսիմու-

⁴⁰ Անդ, էջ 896:

⁴¹ Армения..., էջ 167:

սի ուշադրությունը հրավիրել այն բանի կարելիության վրա, որ Թուրքիային չվախեցնի»⁴²:

Արդեն իսկ պարզ էր, որ Անգլիան, ԱՄՆ-ի համաձայնությամբ, պաշտպանության տակ էր առնում Թուրքիային: Նման դիրքորոշումը, բնական է, որ ենթադրելու էր ԽՍՀՄ քաղաքականության փոփոխություն, բայց ոչ առաջ քաշված հարցից հրաժարում, այսինքն՝ քննարկում հենց քննարկման համար, քանզի դաշնակիցներն արդեն բացահայտ հայտնում էին, որ դեմ են խորհրդային կողմի պահանջներին:

Թերեւս նման իրադրության պատճառով էր, որ Ստալինը հրաժարվեց խոսքից՝ առաջարկելով ձայնը տալ Մոլոտովին: Գրեթե կրկնելով Իդենի հետ հանդիպման ժամանակ արված բացատրությունները՝ Մոլոտովն այս անգամ կատարում է նորամուծություն. «Դաշնակցային պայմանագիր կնքել նշանակում է, որ մենք պետք է համատեղ պաշտպանենք մեր սահմանները. ԽՍՀՄ-ը կպաշտպանի ոչ միայն իր սահմանը, այլև թուրքականը, իսկ Թուրքիան՝ ոչ միայն իր սահմանը, այլև խորհրդային սահմանը: Սակայն որոշ մասերում ԽՍՀՄ-ի եւ Թուրքիայի միջեւ եղած սահմանը մենք համարում ենք անարդարացի: **Իսկապես, Խորհրդային Հայաստանից եւ Խորհրդային Վրաստանից Թուրքիան տերիտորիա պոկեց. դա Կարսի, Արտվինի ու Արդահանի մարզերի հայտնի տերիտորիան է** (ընդգծումը՝ Հ. Զ.): Ահա Թուրքիայի պոկած տերիտորիայի քարտեզը (հանձնում է քարտեզը): Այդ պատճառով էլ ես հայտարարեցի, դաշնակցային պայմանագիր կնքելու համար պետք է կարգավորել Վրաստանից եւ Հայաստանից պոկած տերիտորիայի հարցը՝ այդ տերիտորիան վերադարձնել նրանց»⁴³:

Մոլոտովը նախորդ բանակցությունների եւ հանդիպումների ժամանակ չէր արձարծել Վրաստանի խնդիրը: Հարցը ունի քառակի պատասխան: Նախ՝ ԽՍՀՄ-ը դեմ էր Հայկական հարցի բարձրացմանը եւ այն օգտագործում էր նեղուցների հարցում թուրքերի վրա ճնշում գործադրելու համար: Երկրորդ՝ թերեւս խորհրդային կողմը արդեն հանգել էր վերջնական եզրակացության, որ խնդիրը ընդհանրապես անլուծելի է: Երրորդ՝ խորհրդային կողմը, թերեւս նկատի ունենալով, որ հայկական հողերի հարցը հնարավոր է, որ լուծվի, մտադրվել էր բաժին հանել նաեւ Վրաստանին: Չորրորդ՝ մեջտեղ բերելով Վրացական խնդիրը՝ խորհրդային կողմը դրանով ցանկանում էր ձախողել նաեւ Հայկական հարցը:

⁴² Անդ:

⁴³ Անդ., էջ 168:

РЕЗЮМЕ

История Второй мировой войны констатировала также такие проблемы, связанные с судьбой маленьких народов, которые были результатом проводимой захватнической политики великих держав. Естественно, что вовлеченные в войну те же государства сейчас уже решали новые проблемы, программы достижения мирового господства.

И в этот раз Армянский вопрос был вовлечен в ряд требующих решения проблем и получил название “Армянские территориальные требования”.

Дискуссии по проблеме начались еще в 1939-1941гг. во время советско-германских переговоров и остались безрезультатными.

В переломный этап войны, который начался со Сталинградской битвы и после открытия второго фронта, советская сторона, вместе с победным входом в Западную Европу советской армии, выдвинула также проблемы проливов и армянских территорий, которые проходили без подготовки и анализа и были неожиданными для союзников и Турции, которые щепетильно относились к вопросу, разработали отказ от требований, программу для нейтрализации. США, которые стремились к достижению мирового господства, осуществлению политики по установлению однополюсного мирового порядка, превратился в ключевую страну антисоветских сил и защищая Турцию, провалил программы СССР, провалив в очередной раз и Армянский вопрос.

Приведенные в статье документы еще раз убеждают, что необдуманная политика СССР настроила против себя бывших союзников, которые, хотя чувствовали необходимость решения Армянского вопроса, однако осуществить законные требования армянского народа означало способствовать осуществлению экспансионистских программ.

SUMMARY

The history of the Second World War also stated such problems associated with the fate of small nations, which were the result of the aggressive policy pursued by the great powers. Naturally, that now the states which have been involved in the war, had to meet the new challenges of the program to achieve the world domination.

At this time, the Armenian question was involved in a number of problem-solving and was called “Armenian territorial demands.”

The discussions on the issue began in 1939-1941 during the Soviet-German negotiations and were remained inconclusive.

At the turning point of the war, which began with the Battle of Stalingrad and after the opening of the second front, the Soviet Union, together with a triumphant entrance of the Soviet Army into the Western Europe, also submitted the problem of spillage and Armenian territories that were held without the preparation and analysis and were unexpected for the Allies and Turkey which were sensitive for the problem, developing the renunciation and the program for neutralization. The USA, which sought to achieve the world domination and the implementation of policies for the unipolar world order establishing, became a key country of anti-Soviet forces and while protecting Turkey, they failed the USSR's program as well as failing once again the Armenian question.

The above article documents convinced again that the reckless policy of the USSR alienated the former allies who, though they felt the need to resolve the Armenian question, refused to implement the legitimate demands of the Armenian people as it was meant promoting the implementation of the expansionist programs.

